

AMUDARYO VA SIRDARYO HAVZALARIDA TRANSCHEGARAVIY SUV BOSHQARUVINING TARIXIY-HUQUQIY GENEZISI: AN'ANAVIY MIROBLIK TIZIMIDAN POSTSOVET DAVLATLARARO INSTITUTLARGACHA

Qahramon Baxridinov Nabievich,
Qoʻqon davlat universiteti
“Tarix” kafedrası katta oʻqituvchisi.
Mirahmedova Humorahon
Tarix yoʻnalishi I -bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda transchegaraviy suv resurslarini boshqarishning tarixiy-huquqiy shakllanish jarayoni Amudaryo va Sirdaryo havzalari misolida kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda suv boshqaruvi vohaviy dehqonchilik, miroblik instituti, odat huquqi, imperiya davri irrigatsion nazorati, sovet markazlashgan suv taqsimoti va mustaqillikdan keyingi davlatlararo huquqiy-institutsional mexanizmlar kesimida koʻrib chiqiladi. Maqolaning asosiy ilmiy gʻoyasi shundan iboratki, Markaziy Osiyodagi bugungi suv muammolari faqat gidrologik miqdor yoki texnik infratuzilma masalasi emas, balki uzoq tarixiy davrlar davomida shakllangan boshqaruv madaniyati, irrigatsion modernizatsiya, ekologik zarar va suveren davlatlar oʻrtasidagi yangi huquqiy majburiyatlar majmuidir. Natijada transchegaraviy suv boshqaruvi tarixiy adolat, oqilona va adolatli foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik, havzaviy yaxlitlik, ochiq axborot almashinuvi va ekologik masʼuliyat tamoyillariga tayanishi zarurligi asoslanadi.

Kalit soʻzlar: transchegaraviy suv, Amudaryo, Sirdaryo, tarixiy-huquqiy genezis, miroblik, odat huquqi, sovet irrigatsiyasi, Orol dengizi, ICWC, IFAS, havzaviy boshqaruv.

Annotation: This article provides a comprehensive analysis of the historical and legal formation of transboundary water governance in Central Asia, focusing on the Amu Darya and Syr Darya basins. The study examines water governance through oasis agriculture, the mirab institution, customary law, imperial irrigation control, Soviet centralized water allocation, and post-independence interstate legal and institutional mechanisms. The central argument is that present water problems in Central Asia cannot be reduced to hydrological volume or technical infrastructure; they represent a historically accumulated complex of governance culture, irrigation modernization, ecological damage, and new legal obligations among sovereign states. The article substantiates the need to base transboundary water governance on historical justice, equitable and reasonable utilization, the no-significant-harm principle, basin integrity, transparent information exchange, and ecological responsibility.

Keywords: transboundary water, Amu Darya, Syr Darya, historical-legal genesis, mirab institution, customary law, Soviet irrigation, Aral Sea, ICWC, IFAS, basin governance.

Аннотация: В статье комплексно анализируется историко-правовое формирование управления трансграничными водными ресурсами Центральной Азии на примере бассейнов Амударьи и Сырдарьи. Водное управление рассматривается через призму оазисного земледелия, института мирабов, обычного права, имперского ирригационного контроля, советского централизованного распределения воды и межгосударственных правовых институтов, сформировавшихся после обретения независимости. Основная научная идея статьи заключается в том, что современные водные проблемы Центральной Азии не сводятся к гидрологическому объему или технической инфраструктуре; они представляют собой исторически накопленный комплекс культуры управления, ирригационной модернизации, экологического ущерба и новых правовых обязательств суверенных государств. Обосновывается необходимость опоры трансграничного водного управления на историческую справедливость, разумное и справедливое использование, принцип непричинения значительного ущерба, бассейновую целостность, прозрачный обмен информацией и экологическую ответственность.

Ключевые слова: трансграничные воды, Амударья, Сырдарья, историко-правовой генезис, институт мирабов, обычное право, советская ирригация, Аральское море, МКВК, МФСА, бассейновое управление.

Kirish

Markaziy Osiyo tarixida suv tabiiy resurs maqomidan ancha kengroq mazmunga ega bo'lib, u voha sivilizatsiyasi, dehqonchilik madaniyati, shaharsozlik, davlat boshqaruvi, jamoaviy mehnat, ijtimoiy intizom va siyosiy hokimiyatning eng muhim tayanchlaridan biri sifatida namoyon bo'lgan. Amudaryo va Sirdaryo havzalari atrofida shakllangan qadimgi Xorazm, Sug'd, Farg'ona, Buxoro va Toshkent vohalari suv bilan bog'liq tarixiy-huquqiy tajribaning noyob makonlari sanaladi; bu hududlarda ariq va kanallar qurish, ularni saqlash, suv navbatini belgilash, hashar asosida ta'mirlash, miroblik orqali taqsimot adolatini kuzatish hamda suvdan foydalanishda mahalliy odat normalariga amal qilish uzoq davrlar davomida barqaror ijtimoiy institut sifatida ishlagan. Shu bois suv Markaziy Osiyoda faqat iqtisodiy ishlab chiqarish vositasi emas, balki jamiyatning ichki tartibini, tabaqalararo munosabatini, hokimiyatning legitimligini va vohaviy hayotning davomiyligini belgilovchi tarixiy-huquqiy kategoriya bo'lgan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran mintaqaning Rossiya imperiyasi tarkibiga kirishi mahalliy irrigatsion odatlarni imperiyaviy ma'muriy nazorat bilan yuzlashtirdi; suv boshqaruvi asta-sekin mahalliy jamoa manfaatlaridan ko'ra xomashyo iqtisodiyoti, paxta yetishtirish va strategik hududiy nazorat ehtiyojlariga bo'ysundirildi. XX asrda sovet hokimiyati bu jarayonni yanada chuqurlashtirib, suvni yagona ittifoq xo'jalik rejasining texnik resursiga aylantirdi: yirik kanallar, kollektor-drenaj tizimlari, suv omborlari va cho'l hududlarini o'zlashtirish dasturlari orqali Amudaryo va Sirdaryo havzalari tabiiy-ekologik muvozanatdan ko'ra reja ko'rsatkichlariga xizmat qiluvchi ishlab chiqarish makoniga aylantirildi. Mustaqillikdan so'ng esa ilgari yagona ma'muriy-huquqiy markaz ichida boshqarilgan suv tizimi birdaniga besh suveren davlat manfaatlari kesishgan transchegaraviy huquqiy maydonga aylandi. Aynan shu o'tish Markaziy Osiyoda suv muammosini keskinlashtirdi, chunki eski infratuzilma, eski taqsimot mantiqi va eski

irrigatsion ehtiyojlar saqlanib qoldi, biroq ularni boshqaruvchi siyosiy-huquqiy subyektlar tubdan o'zgardi. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, transchegaraviy suv boshqaruvini faqat hozirgi suv limitlari yoki texnik inshootlar holati bilan izohlash yetarli emas; uni tarixiy genezis, huquqiy transformatsiya, ekologik meros va davlatlararo institutsional munosabatlar bilan birgalikda tahlil qilish zarur. Shu jihatdan Amudaryo va Sirdaryo havzalari nafaqat gidrologik tizim, balki Markaziy Osiyo tarixiy xotirasi, siyosiy suvereniteti va xalqaro huquqiy mas'uliyatining murakkab sinov maydonidir.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot tarixiy-huquqiy, institutsional, komparativ, tizimli-havzaviy va konseptual-tahliliy metodlar uyg'unligida olib borildi. Tarixiy-huquqiy yondashuv orqali mintaqada suv boshqaruvining qadimgi vohaviy shakllari, miroblik instituti, mahalliy odat huquqi, imperiya davridagi ma'muriy-huquqiy qayta tartibga solish, sovet markazlashgan suv xo'jaligi va mustaqillikdan keyingi davlatlararo kelishuvlar bosqichlari izchil o'rganildi. Institutsional tahlil Davlatlararo suv xo'jaligini muvofiqlashtirish komissiyasi, Amudaryo va Sirdaryo havza suv xo'jaligi tashkilotlari, Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi hamda mintaqaviy ekologik hamkorlik mexanizmlarining tarixiy zaruratdan qanday paydo bo'lganini va ularning real boshqaruv imkoniyatlari qanday chegaralanganini aniqlashga xizmat qildi. Komparativ metod yordamida yuqori oqim davlatlari bilan quyi oqim davlatlari manfaatlari o'rtasidagi tabiiy-geografik va iqtisodiy tafovutlar tahlil qilindi; bunda Qirg'iziston va Tojikistonning gidroenergetik ehtiyojlari O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmanistonning irrigatsion manfaatlari bilan qiyoslandi. Tizimli-havzaviy yondashuv Amudaryo va Sirdaryoni davlat chegaralari bilan bo'lingan alohida suv obyektlari sifatida emas, balki yagona ekologik-geografik, tarixiy va huquqiy tizim sifatida talqin qilish imkonini berdi. Maqolada xalqaro suv huquqida muhim o'rin tutadigan oqilona va adolatli foydalanish, sezilarli zarar yetkazmaslik, oldindan xabardor qilish, maslahatlashuv, ma'lumot almashish hamda ekologik ehtiyotkorlik tamoyillari metodologik mezon sifatida olindi. Shu bilan birga, tadqiqot normativ bayon bilan cheklanmaydi: u huquqiy institutlarning real tarixiy sharoitda qanday ishlashi, qaysi ziddiyatlarni yumshatishi yoki aksincha, qaysi muammolarni ochiq qoldirishini tahlil qiladi. Bunday metodologik pozitsiya suv masalasini faqat huquqiy norma darajasida emas, balki tarixiy jarayon, siyosiy manfaat, ekologik xavf va ijtimoiy javobgarlik kesishgan kompleks muammo sifatida o'rganishga imkon beradi. Aynan shu sababli maqola Markaziy Osiyo suv boshqaruvida formal kelishuvlar bilan amaliy ijro o'rtasidagi tafovutni aniqlashga, eski irrigatsion merosning yangi davlatlararo huquqiy tartibga qanday moslashayotganini baholashga va kelajak boshqaruvi uchun tarixiy asoslangan konseptual xulosalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Natijalar

Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo transchegaraviy suv boshqaruvi kamida to'rt tarixiy qatlam ustida shakllanganini ko'rsatadi. Birinchi qatlam an'anaviy vohaviy suv madaniyati bo'lib, unda suvdan foydalanish jamoaviy tartib, mahalliy odat huquqi va miroblik instituti orqali nazorat qilingan. Mirob faqat texnik taqsimotchi emas, balki jamoa ishonchi, axloqiy mas'uliyat va amaliy adolatni uyg'unlashtirgan mahalliy boshqaruvchi bo'lgan; uning vazifasi suv miqdorini taqsimlash bilan birga, kelishmovchiliklarni yumshatish, navbatni nazorat qilish, ariq va kanallarni saqlashga

aholini safarbar etish hamda suvdan foydalanishda jamoaviy intizomni ta'minlashdan iborat edi. Ikkinchi qatlam imperiya davri bilan bog'liq bo'lib, bu bosqichda mahalliy suv tartibi ma'muriy nazorat, kadastr yuritish, soliq manfaatlari va paxta xomashyosi siyosati bilan qo'shib ketdi. Suv ustidan nazorat tobora markazlashdi, irrigatsiya esa tabiiy muvozanatdan ko'ra iqtisodiy foyda va siyosiy nazorat ehtiyojiga xizmat qila boshladi. Uchinchi qatlam sovet irrigatsion paradigmasidir; bu davrda suv resurslari yagona xo'jalik rejasi doirasida, asosan qishloq xo'jaligi va paxta yetishtirishni maksimal kengaytirish maqsadida boshqarildi. Natijada daryolarning tabiiy oqimi, ekologik oqimlar va havzaviy barqarorlik ikkilamchi darajaga tushib qoldi, suv tanqisligi esa vaqtincha texnik yechimlar bilan yopiladigan muammo sifatida ko'rildi. Cho'l hududlarini o'zlashtirish, katta kanallar qurish va suvni uzoq masofalarga burish qisqa muddatda agrar ishlab chiqarishni kengaytirgan bo'lsa-da, uzoq muddatda Orol dengizi inqirozi, yerlarning sho'rlanishi, kollektor-drenaj suvlarining ko'payishi va ekologik xavfsizlikning zaiflashishiga olib keldi. To'rtinchi qatlam mustaqillikdan keyingi davlatlararo huquqiy transformatsiyadir. 1991-yildan keyin Amudaryo va Sirdaryo havzalari ilgari yagona markaz tomonidan boshqarilgan ichki xo'jalik tizimidan mustaqil davlatlar o'rtasidagi xalqaro huquqiy munosabatlar obyektiga aylandi. 1992-yildagi Almaty kelishuvi, ICWC, BWO Amudaryo, BWO Sirdaryo va IFAS kabi institutlar aynan shu murakkab o'tish davriga javob sifatida shakllandi. Biroq ularning paydo bo'lishi muammoni avtomatik hal qilmadi, chunki tarixan yagona bo'lgan infratuzilma turli suveren yurisdiksiyalar o'rtasida qoldi, yuqori oqim va quyi oqim manfaatlari o'rtasidagi nomutanosiblik kuchaydi, suv chiqarish mavsumi bo'yicha energetika va irrigatsiya ehtiyojlari to'qnashdi. Shunday qilib, bugungi transchegaraviy suv boshqaruvi yangi institutlar bilan eski infratuzilma, xalqaro huquqiy majburiyatlar bilan milliy iqtisodiy manfaatlar, havzaviy ekologik zarurat bilan davlat suvereniteti o'rtasidagi murakkab muvozanatni izlash jarayoni sifatida namoyon bo'lmoqda.

Muhokama

Olingan natijalar Markaziy Osiyoda suv boshqaruvi tarixiy jihatdan uzilish emas, balki ketma-ket transformatsiyalar zanjiri ekanini ko'rsatadi. An'anaviy miroblik tizimi suvni mahalliy jamoa darajasida nisbatan moslashuvchan boshqargan bo'lsa, imperiya davri uni siyosiy-ma'muriy nazoratga, sovet davri esa markazlashgan ishlab chiqarish rejasiga bo'ysundirdi; mustaqillik davri esa ushbu merosni suveren davlatlararo huquqiy maydonga ko'chirdi. Bu holat bugungi suv diplomatiyasida ikki xil adolat tushunchasi to'qnashayotganini ko'rsatadi: bir tomonda geografik manba va hududiy suverenitetga asoslangan adolat, ikkinchi tomonda tarixan shakllangan irrigatsion bog'liqlik, aholi bandligi, oziq-ovqat xavfsizligi va ekologik oqibatlarni hisobga oluvchi havzaviy adolat mavjud. Yuqori oqim davlatlari suv omborlari va daryo oqimlarini energetik mustaqillikning asosiy elementi sifatida ko'rsa, quyi oqim davlatlari ayni resursni yozgi vegetatsiya davridagi agrar barqarorlikning sharti deb biladi. Shu sababli transchegaraviy suv boshqaruvida faqat "qancha suv" masalasi emas, balki "qachon suv", "qanday rejimda suv", "qaysi ekologik oqibatlar bilan suv" va "qanday kompensatsiya evaziga suv" kabi savollar bir xil darajada muhimdir. Xalqaro suv huquqidagi oqilona va adolatli foydalanish prinsipi Markaziy Osiyo sharoitida aynan shu ko'p qatlamli mezonlar orqali mazmun topadi. Sezilarli zarar yetkazmaslik prinsipi ham faqat quyi oqimga suv yetkazish majburiyati emas, balki

havzaning umumiy ekologik hayotiyligini saqlash, Orolbo'yi hududlaridagi ijtimoiy-ekologik xavfni kamaytirish, sho'rlanish va ifloslanishning oldini olish, suv omborlari ish rejimi bo'yicha oldindan maslahatlashish va gidrologik ma'lumotlarni shaffof almashish majburiyatlarini ham o'z ichiga oladi. ICWC va IFAS kabi institutlar bu jihatdan muhim diplomatik maydon bo'lsa-da, ularning samaradorligi faqat nizom va deklaratsiyalar bilan emas, balki moliyalashtirish, monitoring, ijro intizomi va siyosiy ishonch bilan belgilanadi. Agar suv bo'yicha ma'lumotlar ochiq bo'lmasa, suv omborlari ish rejimi oldindan kelishilmasa, qurg'oqchilik yillari uchun favqulodda protokollar ishlab chiqilmasa va ekologik oqimlar real ko'rsatkichlarga bog'lanmasa, har qanday huquqiy norma qog'ozdagi chiroyli ariq bo'lib qoladi — unda suv oqmaydi. Shu bois Markaziy Osiyo transchegaraviy suv boshqaruvi uchun eng muhim nazariy xulosa shuki, suv huquqi havzaviy solidarizm bilan boyitilishi kerak: har bir davlatning suveren manfaatini tan olgan holda, umumiy daryo tizimining ekologik va ijtimoiy barqarorligini ustuvor deb bilish zarur. Bunday yondashuv tarixiy xatolarni inkor etmaydi, aksincha ularni kelajak boshqaruvi uchun normativ saboqqa aylantiradi.

Xulosa

Markaziy Osiyoda Amudaryo va Sirdaryo havzalari bo'yicha transchegaraviy suv boshqaruvining tarixiy-huquqiy genezisi bugungi suv masalasi faqat tabiiy resursdan foydalanish muammosi emas, balki tarixiy xotira, huquqiy transformatsiya, ekologik javobgarlik va mintaqaviy siyosiy ishonch sinovi ekanini tasdiqlaydi. An'anaviy miroblik tizimi suvni jamoaviy mas'uliyat va mahalliy adolat asosida boshqargan; imperiya davri uni iqtisodiy ekspluatatsiya va ma'muriy nazorat obyektiga aylantirgan; sovet davri suvni yirik irrigatsion modernizatsiya va paxta monokulturasini xizmatiga safarbar qilgan; mustaqillikdan keyingi davr esa uni xalqaro huquqiy kelishuvlar, havzaviy institutlar va davlatlararo diplomatiya predmeti sifatida qayta rasmiylashtirgan. Kelajakdagi barqarorlik uchun birinchi navbatda suv boshqaruvida tarixiy adolat kategoriyasini amaliy huquqiy mezonga aylantirish, ya'ni suvdan foydalanishda faqat hududiy manba yoki hozirgi ehtiyoj emas, balki tarixan shakllangan bog'liqliklar, ekologik zarar, infratuzilma merosi va aholi manfaatlarini ham hisobga olish zarur. Ikkinchidan, ICWC, BWO Amudaryo, BWO Sirdaryo va IFAS kabi institutlar texnik maslahat maydoni bilan cheklanmay, majburiy monitoring, ochiq ma'lumot almashinuvi, suv-energetika kelishuvlari va ekologik oqimlarni kafolatlaydigan aniq mexanizmlar bilan kuchaytirilishi kerak. Uchinchidan, suv diplomatiyasi qurg'oqchilik, iqlim o'zgarishi, aholi sonining ortishi va oziq-ovqat xavfsizligi kabi yangi xavflarni tarixiy meros bilan bog'lab tahlil qilishi lozim. To'rtinchidan, xalqaro suv huquqi prinsiplari Markaziy Osiyo sharoitida havzaviy solidarizm, ekologik mas'uliyat va mintaqaviy ishonch bilan to'ldirilmasa, ular real siyosiy ta'sirga ega bo'la olmaydi. Umumiy ilmiy xulosa shundan iboratki, Amudaryo va Sirdaryo havzalari kelajagi suv hajmiga qaraganda ko'proq suvga oid siyosiy-huquqiy madaniyat sifatiga bog'liq: daryo tabiatan pastga oqadi, lekin uning atrofidagi mas'uliyat har doim yuqori darajadagi davlat qarorlari, ilmiy asoslangan boshqaruv va tarixiy saboqni tan olish orqali belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Agreement between Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan on Cooperation in Joint Management of the Use and Protection of Water Resources of Interstate Sources. Almaty, 18 February 1992.

2. United Nations. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses. New York, 1997.
3. UNECE. Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Helsinki, 1992.
4. Interstate Commission for Water Coordination of Central Asia. Legal and institutional materials on ICWC activity.
5. International Fund for Saving the Aral Sea. Historical and institutional documents of IFAS.
6. Dukhovny V.A., de Schutter J. Water in Central Asia: Past, Present, Future. CRC Press, 2011.
7. Micklin P. The Aral Sea Disaster. Annual Review of Earth and Planetary Sciences, 2007.
2023.